

Michał Siedziako*

WYBORY W ZWIĄZKU RADZIECKIM W DOBIE KSZTAŁTOWANIA I STABILIZACJI SYSTEMU WŁADZY: RYS HISTORYCZNY, REGULACJE PRAWNE I PRAKTYKI WYBORCZE

Badania dotyczące wyborów zazwyczaj skupiają się na analizie głosowań w krajach demokracji. Tymczasem odbywały się one także w większości dwudziestowiecznych państw niedemokratycznych, pełniąc w ich systemach politycznych istotne, choć zupełnie różne od tradycyjnie przypisywanym wyborom, funkcje¹. Państwem, które przez cały okres swojego istnienia praktykowało nierywalizacyjne wybory, był Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, powołany traktatem z grudnia 1922 roku, rozwiązany zaś w grudniu 1991 roku. Przez znaczną część tego okresu ZSRR stanowił dodatkowo centrum decyzyjne znacznie większej grupy państw, pozostających pod jego dominacją, którym po II wojnie światowej narzucono niedemokratyczne rządy oraz radzieckie rozwiązania ustrojowe. Czyni to zagadnienie postawione w temacie niniejszego szkicu tym ciekawszym – studia nad wyborami w ZSRR mogą bowiem stanowić punkt wyjścia do badań komparatystycznych systemów wyborczych krajów, które wchodziły w skład strefy radzieckiej dominacji.

W literaturze polskojęzycznej opublikowano zaledwie kilka prac podejmujących szerzej zagadnienie wyborów w Związku Radzieckim. Polscy autorzy kilkakrotnie podejmowali ten temat przed 1989 rokiem. Ich prace, z uwagi na uwarunkowania polityczne okresu, w którym powstawały, mają jednak ograniczone walory poznawcze. Skupiają się one na analizie przepisów prawnych, nie na praktykach politycznych mających decydujący wpływ na wybory

* Dr, Oddziałowe Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie, msiedziako@wp.pl.

¹ Na temat funkcji nierywalizacyjnych wyborów szerzej zob. m.in. Jessen, Richter (red.) [2011]; Żyromski [2016: 109–116].

w ZSRR [Zawadzka 1980; Szeliga 1989; Osiński 1981. Niewiele wiadomości o wyborach można odnaleźć także w szerszych opracowaniach na temat historii bolszewickiej Rosji i Związku Radzieckiego wydanych w języku polskim, które były pisane w warunkach pełnej swobody wypowiedzi naukowej [zob. np. Pipes 2005, 2008; Heller, Niekricz 1987].

Komunistów do władzy w Rosji wyniosła rewolucja październikowa w 1917 roku. Co prawda miesiąc później odbyły się zaplanowane wcześniej wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego, ale bolszewicy, którzy uzyskali w nich niecałe 24% ważnie oddanych głosów, nie mieli zamiaru podporządkować się Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, którą poparło 40,4% głosujących [Pipes 2006: 569–570; Sokół 2007: 193].

Nie dysponując w Zgromadzeniu Konstytucyjnym pożądaną większością mandatów, komuniści szybko podjęli działania zmierzające do przejścia pełni władzy. W grudniu 1917 roku na łamach dziennika *Prawda* opublikowano przygotowane przez Włodzimierza Lenina „Tezy o Zgromadzeniu Konstytucyjnym”. Argumentacja zawarta w dokumencie dowodziła potrzeby podjęcia „jak najbardziej twardych i zdecydowanych środków rewolucyjnych przeciw kontrrewolucji”, której zarzewiem miała być właśnie Konstytuanta [Tezy 1917: 262].

Na jedynym posiedzeniu w swojej historii Zgromadzenie Konstytucyjne zebrało się 5 stycznia 1918 roku w Pałacu Taurydskim w Petersburgu. Przybyli na nie posłowie obradowali w atmosferze hałaśliwego zakłócania obrad przez bolszewików i pod presją związanych z nimi uzbrojonych strażników, oddziałów Czerwonej Gwardii, marynarzy i strzelców łotewskich. Kiedy odrzucono bolszewicką „Deklarację praw ludu pracującego i wyzyskiwanego” [Deklaracja 1918: 277–279], w pierwszym punkcie ogłaszającą oddanie pełni władzy radom delegatów robotniczych, żołnierskich i chłopskich, jej postulatorzy opuścili salę, aby w innej części Pałacu Taurydzkiego uchwalić rezolucję o rozwiązaniu izby. Głosiła ona m.in., iż Zgromadzenie „było wyrazem starego układu sił politycznych, kiedy u steru władzy byli ugodowcy i kadeci. Głosując na kandydatów partii eserowców lud nie mógł wówczas czynić wyboru między prawicowymi eserowcami, zwolennikami burżuazji, a lewicowymi – zwolennikami socjalizmu. Nie mogło więc to Zgromadzenie Ustawodawcze (Konstytucyjne; w literaturze spotyka się obie nazwy – przyp. M.S.), które miało być uwieńczeniem burżuazyjnej republiki parlamentarnej, nie stać się zawadą na drodze Rewolucji Październikowej i Władzy Radzieckiej” [Projekt 1918: 280].

8 stycznia 1918 roku bolszewicy zwołali III Zjazd Rad, który wobec rozwiązania legalnej Konstytuanty stał się niejako zastępczym parlamentem. Projektując jego skład, zapewnili sobie i lewicowym eserowcom 94% mandatów. W takim składzie już bez większych problemów proklamowano powstanie Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR), w której za prawowity rząd całego kraju uznano Radę Komisarzy Ludowych [Pipes

2006: 584]. Co ciekawe, jak stwierdził Richard Pipes, „rozwiązanie Zgromadzenia Konstytucyjnego spotkało się ze zdumiewającą obojętnością; nie było nawet śladu furii, z jaką w 1789 roku przyjmowano pogłoski, jakoby Ludwik XVI zamierzał rozwiązać Zgromadzenie Narodowe, co przyspieszyło szturm na Bastylię. Po roku anarchii (w lutym 1917 roku w Rosji miała miejsce pierwsza rewolucja – przyp. M.S.) Rosjanie byli wyczerpani. Tęsknili do pokoju i porządku, bez względu na cenę” [Pipes 2006: 584].

Po przejęciu władzy bolszewicy przystąpili do prac nad korzystną dla siebie formą prawa wyborczego. Jego główne zasady zostały zawarte w Konstytucji RFSRR przyjętej na V Wszechrosyjskim Zjeździe Rad 10 lipca 1918 roku [Brunner 1990: 21]², w której jako cel nowego państwa wskazano ustanowienie „dyktatury miejskiego i wiejskiego proletariatu oraz najbiedniejszego chłopstwa w postaci potężnej wszechrosyjskiej władzy radzieckiej w celu całkowitego zdławienia burżuazji, zlikwidowania wyzysku człowieka przez człowieka i zbudowania socjalizmu, w którym nie będzie ani podziału na klasy, ani władzy państwowej” [Konstytucja 1918: art. 9]. Tymczasem najwyższa władza w kraju została oddana Wszechrosyjskiemu Zjazdowi Rad (WZR), a w okresie między zjazdami Wszechrosyjskiemu Centralnemu Komitetowi Wykonawczemu Rad (WCKWR) [Konstytucja 1918: art. 12]. Do tego ostatniego natomiast, obradującego w składzie nieprzekraczającym 200 osób, należało powoływanie Rady Komisarzy Ludowych, której powierzono ogólne kierownictwo sprawami krajowymi [Konstytucja 1918: art. 28, 35]. System władzy terenowej został skonstruowany piramidalnie – na poszczególnych szczeblach (w miastach, osiedlach, wsiach, siółach, stanicach, osadach, aułach, chutorach i innych) powoływano rady, które delegowały swoich przedstawicieli do rad wyższego szczebla, aż po WZR. Do niego wchodziłi przedstawiciele rad miejskich i gubernialnych zjazdów rad [Konstytucja 1918: art. 53–60; Brunner 1990: 21].

Konstytucja, łamiąc zasadę równości, przyznawała czynne i bierne prawa wyborcze obywatelom obojga płci, którzy ukończyli osiemnaście lat i wykonywali „użyteczną pracę” lub umożliwiali tym pierwszym pracę produkcyjną poprzez zajmowanie się gospodarstwem domowym, żołnierzom oraz osobom, które utraciły zdolność do pracy. Z drugiej strony zastrzegano, że w wyborach nie mogą uczestniczyć osoby należące do jednej z siedmiu wyszczególnionych kategorii. Byli to mianowicie: 1) korzystający z pracy najemnej w celu osiągnięcia zysków, 2) żyjący z dochodów nie pochodzących z pracy, np. procentów od kapitału, zysków z przedsiębiorstw, wpływów z majątku itp., 3) prywatni kupcy i handlowcy, 4) duchowni, 5) pracownicy i agenci byłej policji, specjalnego korpusu żandarmów i ochrony cara oraz członkowie jego rodziny, 6) uznani w określonym trybie za umyślowo chorych i ubezwłasnowolnieni oraz

² Na temat początków bolszewickiego ustawodawstwa szerzej zob. Bosiacki [2012].

pozostający pod kuratelą, 7) skazani za przestępstwa z chęci zysku i hańbiące [Konstytucja 1918: art. 64–65; por. Sokół 2007: 193]. Dodatkowym czynnikiem ograniczającym równość uczestników wyborów było to, że do WZR mieli wchodzić delegaci reprezentujący rady miejskie w proporcji 1 delegat na 25 tys. wyborców oraz zjazdy gubernialnie w proporcji 1 delegat na 125 tys. mieszkańców [Konstytucja 1918: art. 25]. W myśl zasady internacjonalizmu prawa wyborcze przysługiwały natomiast także obywatelom innych państw, przebywającym w RFSRR w związku z wykonywaniem pracy i należącym do klasy robotniczej [Konstytucja 1918: art. 19].

Wybory miały się odbywać „zgodnie z ustalonymi zwyczajami w dniach określonych przez rady terenowe” [Konstytucja 1918: art. 66]. Przeprowadzanie głosowań i ustalanie wyników powierzono komisjom wyborczym, w których działaniu mieli uczestniczyć również przedstawiciele rad terenowych. Do tych ostatnich należało także określanie szczegółowego trybu przeprowadzania wyborów w oparciu o instrukcję WCKWR [Konstytucja 1918: art. 67–70]. Na jej podstawie członków komisji wyborczych, do których należała rejestracja kandydatów, rekrutowano spośród biurokracji radzieckiej, kandydaci na kandydatów byli zgłaszani podczas spotkań wyborczych w fabrykach, miasteczkach itd. Komisje miały decydować samodzielnie o tajności głosowań na rzeczonych spotkaniach, praktyka pokazała natomiast, że głosowano jawnie, poprzez podniesienie ręki [Brunner 1990: 22].

Przedstawione generalne zasady prawa wyborczego zostały utrzymane po utworzeniu 30 grudnia 1922 roku Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, który, mimo federalnej formy, był w istocie państwem scentralizowanym. „Centralizacja – jak stwierdził Adam Bosiacki – następowała jednak za fasadą niecentralizacji i deklarowanej samodzielności wszystkich podmiotów wchodzących w jego skład” [Bosiacki, Izdebski 2013: 184]. Struktura władz nowego państwa, określona w ustawie zasadniczej przyjętej na II Zjeździe Rad ZSRR 6 lipca 1923 roku (dokument wszedł w życie 31 stycznia 1924 r.), była wzorowana na rozwiązaniach zawartych w konstytucji RFSRR z 1918 roku, z pewnymi korektami [Bosiacki, Izdebski, 2013: 194]. Najwyższą władzę ustawodawczą miał sprawować Zjazd Rad ZSRR zwoływany raz do roku, a w okresie pomiędzy zjazdami – Centralny Komitet Wykonawczy ZSRR, co stanowiło *novum*, składający się z dwóch izb: Rady Związkowej (wybieranej spośród przedstawicieli republik związkowych, proporcjonalnie do liczby ludności każdej z nich, w liczbie 414 deputowanych) i Rady Narodowości (zatwierdzanej przez Zjazd Rad, składającej się z przedstawicieli związkowych socjalistycznych republik radzieckich – po pięciu z każdej republiki oraz po jednym z każdego odwołu bądź republiki autonomicznej). Wyboru delegatów na Zjazd, spośród przedstawicieli rad miejskich i rad osad miejskich (według normy 1 delegat na 25 tys. wyborców) oraz gubernialnych zjazdów rad (według normy 1 delegat na 25 tys. mieszkańców), miały dokonywać

zjazdy gubernialne, a w republikach, gdzie nie było jednostek gubernialnych, zjazdy danej republiki [Ustawa zasadnicza 1924: art. 8–15]. Komentując takie rozwiązanie, wspomniany wyżej badacz stwierdził: „Już zatem niejako *ex lege* powodowało to dość scentralizowaną formę wyłaniania deputowanych, a na dodatek, jak zauważył jeden z pionierów tematu, stanowiło wyraz uprzywilejowania ludności miejskiej w stosunku do wsi. Miało to uzasadnienie w faworyzowaniu robotników (tzw. proletariatu), choć nie zostało wskazane *expressis verbis* w dostępnych radzieckich źródłach i literaturze” [Bosiacki, Izdebski 2013: 195]. Pierwsza konstytucja ZSRR nie zawierała dodatkowych regulacji wyborczych, w dalszym ciągu obowiązywały zasady nakreślone w ustawie zasadniczej RFSRR z 1918 roku, która służyła za wzór dla pozostałych republik związkowych [Brunner 1990: 22].

Chociaż początkowo procedury wyborcze określane decyzjami rad terenowych na terenie całego kraju znacznie się różniły, kolejne instrukcje władz centralnych doprowadziły do ich ujednoczenia. Chodziło przy tym przede wszystkim o to, czy traktować ograniczenia prawa wyborczego w sposób bardziej restrykcyjny czy liberalny. Od 1926 roku normą stały się publiczne głosowania podczas zebrań wyborczych. W rezultacie podejmowanych regulacji bolszewikom udało się również doprowadzić do znaczącego wzrostu frekwencji w latach 1922–1934/1935: ze średniego poziomu 22,3% do 83,3% na terenach wiejskich oraz z 35,5% do 91,6% w miastach [Brunner 1990: 23].

Analizując nakreślone powyżej regulacje wyborcze należy mieć na uwadze, że cechą charakterystyczną radzieckiego prawodawstwa było „zmienianie postanowień, a nawet zasad konstytucji, aktami prawnymi niższej rangi. Wydany w tym czasie co konstytucja Regulamin WCIK (WCKWR – przyp. M.S.) rozszerzał kompetencje całego organu i kompetencje prezydium. W rzeczywistości kompetencje prezydium były jeszcze bardziej rozszerzone, niż przewidywał regulamin, w ogóle bez podstawy prawnej. [...] W ciągu dwunastu lat obowiązywania konstytucja ZSRR z 1924 roku była zmieniana pięciokrotnie. Zmiany były niewielkie i dotyczyły nazw ludowych komisariatów (w tym ich podziału) i likwidacji okręgów. Z pewnością nie odzwierciedlały one zmian, jakie zachodziły w tym czasie w ZSRR. Były nimi likwidacja Nowej Polityki Ekonomicznej, forsowny rozwój przemysłu ciężkiego i przeprowadzana kolektywizacja (1928–1929), wreszcie zmiany w partii, związane z przejściem od 1926 roku całkowitej władzy przez Stalina” [Bosiacki, Izdebski 2013: 202–203]. Piszac o wyborach w ZSRR w latach dwudziestych Alex Pravda wskazywał, że odbywały się one w warunkach bardzo ostrej walki politycznej, noszącej wręcz cechy wojny domowej. Komuniści nie cieszyli się poparciem większości społeczeństwa, w dążeniu do legitymizacji swojej władzy nie mogli zatem posłużyć się odwołaniem do wyrażonej swobodnie woli wyborców. Stąd działania mające na celu zapewnienie właściwego z ich punktu widzenia wyniku elekcji: odbieranie praw wyborczych grupom społecznym stanowiącym

potencjalną opozycję, selekcja kandydatów na kandydatów w głosowaniach poprzez podniesienie ręki (z jednej strony wywierających presję na zachowanie w zgodzie z grupą, z drugiej ułatwiających identyfikację przeciwników politycznych), a także pośrednie wybory do władz wyższego szczebla (tworzące wieloszczeblowy system selekcji i ułatwiające kontrolę całego procesu wyborczego) [Pravda 1986: 29–30].

Nowe regulacje wyborcze przyniosła konstytucja ZSRR z 1936 roku, przygotowana na polecenie Józefa Stalina i od jego nazwiska nazywana konstytucją stalinowską. Jej przepisy przybliżały Związek Radziecki do bardziej konwencjonalnej struktury państwowej [Brunner 1990: 23]. W dalszym ciągu jednak było to państwo inspirowane ideologicznie, w którym w roli suwerena obsadzono „lud pracujący miast i wsi” [Konstytucja 1936: art. 3]. Władzę ustawodawczą powierzono wybieranej co cztery lata Radzie Najwyższej ZSRR, określonej jako naczelny organ władzy państwowej, składającej się z dwóch izb: Rady Związku i Rady Narodowości. Wyboru pierwszej z nich mieli dokonywać obywatele ZSRR w okręgach wyborczych, jeden delegat miał przypadać na 300 tys. ludności. W skład drugiej izby wchodziłi delegaci wybierani przez obywateli: po 25 delegatów z każdej republiki związkowej, po 11 z każdej republiki autonomicznej, po pięciu z każdego obwodu autonomicznego i po jednym z każdego okręgu narodowego [Konstytucja 1936: art. 30–36]. Najwyższym organem władzy wykonawczej ustanowiono Radę Komisarzy Ludowych ZSRR, odpowiedzialną przed Radą Najwyższą [Konstytucja 1936: art. 64–65]. Analogicznie naczelnymi organami władzy państwowej o charakterze ustawodawczym w poszczególnych republikach związkowych zostały rady najwyższe, wybierane co cztery lata, według norm przedstawicielstwa wyznaczonych w konstytucjach związkowych, wykonawczymi zaś – rady komisarzy ludowych republik [Konstytucja 1936: art. 57–59]. Wyboru rad najwyższych dokonywano także w republikach autonomicznych [Konstytucja 1936: art. 89–93]. Władzę państwową w terenie powierzono z kolei radom delegatów ludu pracującego, wybieranym raz na dwa lata w krajach, obwodach, obwodach autonomicznych, okręgach, rejonach, miastach i wsiach (stanicach, wioskach, chutorach, kiszłakach i aulach), według norm przedstawicielskich uregulowanych w konstytucjach związkowych [Konstytucja 1936: art. 94–96].

Systemowi wyborczemu poświęcono odrębny – jedenasty – rozdział omawianej ustawy zasadniczej. Wybory wszystkich rad miały się odbywać „na podstawie powszechnego, równego i bezpośredniego prawa wyborczego w głosowaniu tajnym” [Konstytucja 1936: art. 134]. Czynne i bierne prawa wyborcze przyznano wszystkim obywatelom ZSRR, „którzy ukończyli lat 18, niezależnie od przynależności rasowej i narodowej, płci, wyznania, cenzusu wykształcenia, osiadłości, pochodzenia społecznego, stanu majątkowego i poprzedniej działalności, [...] z wyjątkiem chorych umysłowo oraz osób skazanych przez sąd na pozbawienie praw wyborczych” [Konstytucja 1936: art. 135] (po II wojnie

światowej podniesiono cenzus wieku w odniesieniu do biernego prawa wyborczego – do Rady Najwyższej ZSRR mogli kandydować obywatele, którzy ukończyli 23 lata, do pozostałych rad najwyższych – którzy ukończyli 21 lat [Brunner 1990: 23]). Kandydatów mogły zgłaszać organizacje społeczne i stowarzyszenia ludzi pracy: komunistyczne organizacje partyjne, związki zawodowe, spółdzielnie, organizacje młodzieżowe i stowarzyszenia kulturalne [Konstytucja 1936: art. 141]. Szczegółowe regulacje wyborcze, identyczne na terenie całego ZSRR, wprowadzono decyzjami prezydiów odpowiednich rad najwyższych w latach 1937 i 1950. W zgodzie z nimi wybory miały się odbywać w jednomandatowych okręgach wyborczych. Prawo zgłaszania kandydatów przyznano „zarówno organom centralnym organizacji społecznych i stowarzyszeń ludzi pracy, jak też ich organom republikańskim, krajowym i obwodowym, okręgowym i rejonowym, jak też ogólnym zebraniom robotników i pracowników w przedsiębiorstwach, czerwonooarmistów w oddziałach wojskowych oraz ogólnym zebraniom chłopów w kołchozach, wsiach i osiedlach, robotników i pracowników sowchozów – w sowchozach” [cyt. za: Szeli-ga 1989: 99]. W praktyce, w każdym okręgu każdorazowo zgłaszany był tylko jeden kandydat, który, żeby zostać członkiem rady, musiał uzyskać bezwzględ-ną większość głosów [Brunner 1990: 23–24]³.

Ostatnia konstytucja ZSRR, przyjęta 7 listopada 1977 roku, nie wprowadziła istotnych zmian w systemie wyborczym [Brunner 1990: 24]. Obniżyła cenzus wieku dla osób ubiegających się o mandat do Rady Najwyższej ZSRR do 21 lat [Konstytucja 1977: art. 96]. Artykuł mówiący o tajności głosowania dodatkowo podkreślał, że „kontrola nad wyrażaniem woli przez wyborców jest niedopuszczalna” [Konstytucja 1977: art. 99]. Poszerzono konstytucyjny katalog podmiotów uprawnionych do wysuwania kandydatów na deputowanych, przyznając to prawo także kolektywom pracowniczym i wojskowym [Konstytucja 1977: art. 100; por. Szeli-ga 1989: 115–118]. Tworząc kolejne pozory demokracji, konstytucja gwarantowała ponadto obywatelom ZSRR i organizacjom społecznym „swobodne i wszechstronne przedyskutowanie właściwo-ści politycznych, zawodowych i osobistych kandydatów na deputowanych, a także prawo do agitowania na zebraniach, w prasie, w telewizji i w radiu” [Konstytucja 1977: art. 100]. Ostatni artykuł rozdziału dotyczącego systemu wyborczego podkreślał związki wyborców z wybranymi deputowanymi. „Wyborcy – czytamy w nim – dają nakazy swym deputowanym. Odpowiednie rady deputowanych ludowych rozpatrują nakazy wyborców, uwzględniają je przy opracowywaniu planów rozwoju gospodarczego i społecznego oraz zestawia-niu budżetów, organizują realizację nakazów oraz informują obywateli o ich wykonaniu” [Konstytucja 1977: art. 102].

³ Do zupełnie kuriozalnej sytuacji, nawet jak na warunki radzieckie, doszło w 1984 r., kiedy o 1500 mandatów do Rady Najwyższej ZSRR ubiegało się 1499 kandydatów [White 1988: 1].

Analizując wybory w ZSRR, należy mieć na uwadze fakt, iż przepisy miały *de facto* bardzo ograniczony wpływ na praktykę wyborczą [por. np. Rouquié 1978: 20]. Tworzyły swoistą fasadę demokracji, za którą kryła się rzeczywistość kontrolowana przez partię komunistyczną. „Z perspektywy techniczno-prawnej – pisał na ten temat Wojciech Sokół – wiele rozwiązań instytucjonalnych funkcjonujących w państwach komunistycznych różniło się na korzyść od analogicznych przepisów stosowanych w ugruntowanych demokracjach. [...] Jednakże wybory w komunistycznym świecie rządziły się nie tylko formalnymi prawami, ale także nieformalnymi rozwiązaniami, zwłaszcza skuteczną weryfikacją nominacji oraz pozytywnymi i negatywnymi bodźcami do głosowania” [Sokół 2014: 28]. Charakter nieformalnego rozwiązania miało np. zgłaszanie w kolejnych głosowaniach w Związku Radzieckim liczby kandydatów na deputowanych nieprzekraczającej liczby mandatów do obsadzenia. Tworzyło to kuriozalną sytuację, w której wszyscy zgłoszeni kandydaci, aby skompletować skład Rady Najwyższej ZSRR i pozostałych rad, musieli zostać „wybrani”.

W tej sytuacji kluczowe znaczenie dla ustalenia składu osobowego organów władzy przedstawicielskiej w Związku Radzieckim miał odpowiedni dobór kandydatów [Harrop, Miller 1987: 20]. W rzeczywistości to na tym etapie procesu wyborczego decydowano o tym, kto zasiądzie w danej radzie. Nominowany i zarejestrowany kandydat mógł być niemal pewien, że zostanie „wybrany”. Przypadki nieuzyskania bezwzględnej większości przez pretendenta do mandatów zdarzały się niezwykle rzadko i tylko w wyborach do rad niższego szczebla, które różniły się od bardziej zrytualizowanych wyborów na szczeblu republik i całej federacji, ograniczających możliwości wyborców do minimum [Jessen, Richter 2011: 14]. Na szczeblu lokalnym bardziej prawdopodobne było wystąpienie odstępstw od norm i reguł narzucanych przez partię komunistyczną [Linz 1978: 42]. Odsetek kandydatów, którzy z woli wyborców zostali odrzuceni, mimo że nie mieli kontrkandydatów, nigdy nie zbliżył się jednak nawet do 1% [Brunner 1990: 39].

Selekcji kandydatów dokonywano na małych, zamkniętych zebraniach w strukturach partii komunistycznej. Jej władze wyznaczały instancjom niższego szczebla kryteria, do których musieli zostać dopasowani kandydaci w poszczególnych okręgach. Skład rad miał w zamyśle partyjnych decydentów stanowić odwzorowanie struktury społecznej ludności. I tak w radach musiała znaleźć się odpowiednia liczba przedstawicieli różnych zawodów, kobiet, ludzi w określonym wieku itd. [Brunner 1990: 34–35]⁴. Zajmujący określone stanowiska działacze partyjni zostawali natomiast kandydatami do rad różnych

⁴ Jak odnotowali Harrop i Miller [1987: 20], stosowanie tego rodzaju klucza przy doborze kandydatów sprawiało, że w radzieckich organach przedstawicielskich liczniej niż na Zachodzie reprezentowane były np. kobiety i robotnicy.

szczebli *ex officio* – przez wzgląd na funkcje, które sprawowali. Proporcja kandydatów tej kategorii do pozostałych była tym wyższa, im wyższy był stopień danej rady. Podczas gdy w radach lokalnych zajmowali oni ok. 25% miejsc, w radach najwyższych stanowili już średnio 85–90% wszystkich deputowanych [Brunner 1990: 34; Harrop, Miller 1987: 20].

Organy partii komunistycznej, choć w istocie to właśnie w nich podejmowano decyzje, rzadko same korzystały z prawa do wysuwania kandydatów [Brunner 1990: 34]. Ustalone zawnazasu kandydatury były przedkładane do oficjalnego zgłoszenia na zebraniach (do 1977 roku musiały to być zebrania organizacji wskazanych w przepisach prawa wyborczego, po zmianie konstytucji – także kolektywów pracowniczych), urządzanych zazwyczaj na terenie zakładów pracy, gdzie łatwo było zwołać zgromadzenia z udziałem dużej liczby ludzi [Mote 1965: 24]. Przed wysunięciem konkretnej osoby na tego rodzaju zebraniu partyjni decydenci dokładnie studiowali życiorysy rozważanych kandydatów. Wybierano osoby znane i cieszące się autorytetem w swoich środowiskach pracowniczych, a jednocześnie takie, co do których można było mieć pewność, że posłusznie wykonają rozkazy partyjne. Typowano nie tyle „najlepszych”, ile „odpowiednich” [Mote 1965: 27–31]. Wspomniane zebrania były dokładnie reżyserowane w myśl partyjnego scenariusza. Na pytanie amerykańskiego badacza, który w 1963 roku śledził kampanię wyborczą w Leninradzie, czy zdarza się, aby na jedno miejsce proponowano dwóch kandydatów, jeden z jego rozmówców (pracowników fabryk, członków partii i związków zaangażowanych w organizację kampanii) stwierdził, że słyszał o takich przypadkach na prowincji, sam jednak nigdy się z taką sytuacją nie spotkał. Jego zdaniem świadczyłyby to o tym, że jeden z kandydatów nie jest wystarczająco dobry, aby zająć określone stanowisko, co stanowiłoby dla niego obrazę. Wystawianie jednego kandydata do jednego mandatu aranżowała partia. Jeśli w danym okręgu wyborczym odbywało się kilka zebrań, jej zadaniem było również zapewnienie, by na każdym z nich została wysunięta kandydatura tej samej osoby [Mote 1965: 28–29]. Mechanizmem pozwalającym na weryfikację ewentualnych błędów przy kompletowaniu kandydatur była możliwość odwoływania wybranych już deputowanych [White 1988: 1; Friedgut 1979: 130–137]. W praktyce korzystano jednak z tej możliwości rzadziej niż sporadycznie [Osiński 1981: 451–477].

Dla stworzenia wrażenia większego poparcia społecznego dla liderów partii komunistycznej jej najwyższych dygnitarzy wysuwano jako kandydatów na kandydatów do Rady Najwyższej ZSRR w więcej niż jednym okręgu wyborczym. I tak np. Leonid Breżniew w 1970 roku został wysunięty w 138 okręgach, w 1984 roku Jurij Andropow – w 39. Ostatecznie przywódcy partyjni kandydowali zawsze, w zgodzie z przepisami ordynacji, tylko w jednym miejscu, dziękując za poparcie i odwołując swoją kandydaturę gdzie indziej [Brunner 1990: 34–35]. Kreowanie masowego poparcia dla przywódców przybierało

niekiedy zaskakujące formy. Po wyborach w 1937 roku okazało się, że kandydujący z Moskwy Józef Stalin zdobył ponad 100% głosów. Tłumaczono to wówczas tym, że głosowali na niego również wyborcy z sąsiednich okręgów wyborczych [White 1988: 2–3].

Próby zgłaszania kandydatów niezależnych nie zdarzały się często i były skutecznie udaremniane. Tak było np. w 1979 roku, kiedy grupa dysydentów ogłosiła powołanie grupy „Wybory 79” i próbowała zgłosić w dwóch moskiewskich okręgach wyborczych swoje własne kandydatury – historyka Roja Miedwiediewa i inżynier Ludmiłę Agapową. Komisje wyborcze odmówiły przyjęcia rzeczonych zgłoszeń, tłumacząc, że „Wybory 79” nie są zarejestrowaną organizacją uprawnioną do zgłaszania kandydatów. W odpowiedzi dysydenci złożyli stosowny wniosek o rejestrację swojej inicjatywy oraz odwołanie od odmownej decyzji komisji. Oba pisma pozostały bez odpowiedzi [Brunner 1990: 35].

Formalna nominacja kandydatów odbywała się na większych zebraniach otwartych. Wielkość spotkania zależała od rangi kandydata, który miał być nominowany, i stopnia rady, do której miał kandydować. Mniejsze cechował niższy stopień formalizmu i uboższy ceremonial. Generalnie jednak przebiegały one według tego samego schematu. Spotkanie rozpoczynało się uroczystym odśpiewaniem hymnu ZSRR, po czym przewodniczący zgłaszał wniosek o zaakceptowanie przez zgromadzonych składu kilkunasto- lub nawet kilkudziesięcioosobowego prezydium, do którego wchodził robotnicy i osobistości znane opinii publicznej w danym rejonie. Następnie jeden z prominentów wygłaszał mowę wprowadzającą, w której przedstawiał sukcesy oraz dalsze plany rządu i partii, po czym zgłaszał wytypowanego z awansu kandydata. Dalej następowało dalszych pięć lub sześć mniej więcej pięciominutowych przemówień, w których chwalono działania władz i zgłoszoną kandydaturę. Po przemówieniach głosowano, poprzez podniesienie ręki, nad zgłoszoną kandydaturą. Następnie wybierano osoby, którym powierzano funkcję oficjalnych organizatorów kampanii. W kolejnym, finałowym, głosowaniu, jeśli kandydat nie był obecny na spotkaniu, zatwierdzano treść skierowanego do niego listu z prośbą o przyjęcie nominacji. Wszystkie głosowania były jawne i jednogłośne. Po ich zakończeniu ponownie śpiewano hymn. Zebranie kończyła część artystyczna – pokaz filmu lub koncert [Brunner 1990: 33–35]. Po dopełnieniu powyższego rytuału kandydat był formalnie rejestrowany w stosownej komisji wyborczej, co musiało nastąpić najpóźniej na dwadzieścia dni przed wyborami [Brunner 1990: 40–42].

Ponieważ przed wyborcami udającymi się do urn nie stała żadna alternatywa, od samych głosowań ważniejsze były *de facto* poprzedzające je kampanie wyborcze [Jessen, Richter 2011: 22]. Poszczególni kandydaci nie mieli konkurentów w walce o mandat, cechował je brak jakiegokolwiek rywalizacji. Podkreślano, że wszyscy pretendenci do mandatów mają równe możliwości prowadzenia kampanii [Pravda 1986: 34] (w rzeczywistości więcej uwagi poświęcano

jednak kandydatom do rad wyższego szczebla [Mote 1965: 46]). W tygodniach poprzedzających głosowania Związek Radziecki stawał się areną zakrojonych na bardzo szeroką skalę działań propagandowych i mobilizacyjnych. W różnego rodzaju przedwyborcze formy aktywności oraz organizację głosowania angażowano każdorazowo nawet 15% populacji kraju [Jessen, Richter 2011: 9; Zaslavsky, Brym 1978: 365].

Kluczowe znaczenie w prowadzeniu kampanii wyborczych mieli agitatorzy, powoływani po ogłoszeniu terminu wyborów. Organizacją pracy każdej piątki agitatorów kierował starszy agitator, który z kolei miał nad sobą szefa kolektywu agitacyjnego z danego obszaru. Ten natomiast przyjmował polecenia bezpośrednio od decydentów z aparatu partyjnego [Zaslavsky, Brym 1978: 364–365]. Każdy agitator przed przystąpieniem do działań otrzymywał listę wyborców, za których miał odpowiadać. Kolejnym krokiem było sprawdzenie, czy faktycznie przebywają oni w miejscach zameldowania i figurują na listach wyborców uprawnionych do głosowania w danym obwodzie. Następnie agitatorzy przystępowali do agitacji bezpośredniej – składali wizyty domowe poszczególnym wyborcom [Zaslavsky, Brym 1978: 365]. Każdy z agitatorów odwiedzał około dziesięciu mieszkań, zamieszkiwanych niekiedy nawet przez trzy rodziny. Kontaktował się więc z kilkudziesięcioma osobami, które namawiał do głosowania. Do jego obowiązków należała nie tylko agitacja polityczna, lecz również spisywanie skarg i uwag ludzi, z którymi rozmawiał [Mote 1965: 66–67].

Wyborcy mogli zgłaszać swoje wnioski także na spotkaniach wyborczych z udziałem kandydatów. Dotyczyło to jednak spotkań z kandydatami do rad niższego szczebla, gdyż przebieg zebrań z udziałem ważniejszych dygnitarzy był już dokładnie kontrolowany, miał swój określony plan. Każdy kandydat musiał w swoim okręgu wyborczym minimum raz spotkać się z wyborcami. Za organizację takich zebrań odpowiadał aparat partyjny. Przebiegały one podobnie do opisanych wyżej spotkań, na których dokonywano nominacji, z tą różnicą, że głos zabierali także sami kandydaci. Również i w tym przypadku po części oficjalnej z przemówieniami, w których wychwalano osiągnięcia partii i rządu (często kończyła się ona wystosowaniem oficjalnego listu do najwyższych władz partyjnych), zazwyczaj następowała część artystyczna – koncert czy pokaz taneczny [Mote 1965: 57–58; Jessen, Richter 2011: 9]. Na spotkaniach z kandydatami do rad terenowych odbywały się natomiast również dyskusje, podczas których zgromadzeni mogli zgłaszać swoje uwagi. Nie poruszano jednak kwestii *stricte* politycznych, zajmowano się codziennymi problemami życia mieszkańców, np. sprawami mieszkaniowymi. Możliwość publicznego zabierania głosu przez wyborców była przedstawiana jako „osiągnięcie radzieckiej demokracji” [Mote 1965: 58–64]. „To demokratyczne – skonstatował cytowany już Max Mote – według ich toku myślenia, żeby dać ludziom ponarzekać trochę na problemy, które dla nich stworzono” [Mote 1965: 64].

Co ciekawe, jak stwierdził Zbigniew Szeliga, przed wyborami w Związku Radzieckim „ani partia, ani inne organizacje nie przedstawiały specjalnego programu wyborczego. Program działania przyszłej Rady Najwyższej był znany społeczeństwu z uchwał określonego Zjazdu Partii” [Szeliga 1989: 37]. Do charakterystycznych wątków propagandy wyborczej, poza przedstawianiem sukcesów władz, należało przeciwstawianie wyborów socjalistycznych wyborom w państwach zachodnich, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych. Starając się udowodnić wyższość systemu radzieckiego używano kilku charakterystycznych argumentów. W myśl radzieckiej propagandy wybory w zachodnich demokracjach miały przebiegać pod kontrolą kapitalistów, odbierających robotnikom i chłopom wpływ na legislaturę. Dowodzone, że na Zachodzie znacznym grupom obywateli ogranicza się prawa wyborcze, a wyborom towarzyszą terror, korupcja, oszustwa i fałszerstwa [Mote 1965: 53–56]. Choć oderwane od rzeczywistości, argumenty te mogły jednak trafić do przekonania przeciętnego mieszkańca Związku Radzieckiego, w którym nie było tradycji wolnych, rywalizacyjnych wyborów [Pravda 1986: 28–29].

Propaganda w kampaniach wyborczych w ZSRR docierała do obywateli wszystkimi możliwymi kanałami przekazu. Publikacjami o wyborach wypełniano gazety, informacje o głosowaniach emitowano w radio, a wraz z jej upowszechnieniem także w telewizji. Na podstawie analizy, jak wielką wagę poświęcano im w mediach, M. Mote usytuował wybory na trzecim miejscu w hierarchii ważności radzieckich wydarzeń politycznych, zaraz po rocznicy rewolucji październikowej (obchodzonej 7 listopada, według kalendarza gregoriańskiego) i 1 maja – Święcie Pracy [Mote 1965: 74]. Dbłość radzieckich decydentów o pomyślny dla nich przebieg kampanii wyborczych dobrze oddaje to, że przed wyborami, jak odnotował wspomniany badacz, rosła nawet dostępność artykułów żywnościowych w sklepach [Mote 1965: 45].

Głosowania odbywały się w lokalach wyborczych umiejscowionych w punktach agitacyjnych, szkołach, pałacach kultury i innych miejscach publicznych. Lokale były zazwyczaj przygotowane już kilka dni przed niedzielą wyborczą – ozdabiano je kwiatami, portretami Lenina, flagami, planszami z hasłami propagandowymi itd. Do odpowiedniego wystroju przykładano bardzo dużą wagę. W dniu głosowania w lokalu wyborczym odgrywano muzykę marszową, przy urnach wyborczych warty pełnili młodzieżowi działacze komunistyczni w galowych strojach. Wyborcom, którzy ukończyli 18 lat i po raz pierwszy brali udział w wyborach, wręczano kwiaty i wygłaszano z tej okazji uroczyste przemowy gratulacyjne [Mote 1965: 72; Friedgut 1979: 110]⁵. Choć każdy lokal był wyposażony w kabinę, korzystanie z niej należało

⁵ Na temat roli młodzieży w kampaniach wyborczych i wyborach w ZSRR szerzej zob. Tsipursky [2011: 81–102].

do rzadkości⁶. Jeśli ktoś udawał się do kabiny, oznaczało to, że chce dokonać skreśleń na karcie otrzymanej od komisji [Karklins 1986: 452]. Ponieważ zaś liczba kandydatów odpowiadała liczbie mandatów do obsadzenia, skreślenie i tak o niczym nie przesądzało – wiadomo było, że wszyscy kandydaci zostaną wybrani. Aby oddać głos po otrzymaniu karty do głosowania od komisji wyborczej wyborca nie musiał już czynić żadnego dodatkowego wysiłku. Wystarczyło, bez choćby zapoznania się z jej treścią, wrzucić kartę do urny, co też czyniła większość głosujących [Mote 1965: 73–74]. Warto zauważyć, że taki model głosowania wymagał od wyborcy znacznie mniejszego zaangażowania od praktykowanego w państwach demokratycznych oznaczania na kartach wyborczych swoich preferencji.

Ponieważ w kolejnych głosowaniach o każdy mandat ubiegał się tylko jeden kandydat na deputowanego, w dniu wyborów obywatel miał trzy możliwości: 1) udać się do lokalu wyborczego i oddać głos w zgodzie z oczekiwaniami władz, bez skreśleń, jawnie, 2) udać się do lokalu wyborczego i odrzucić proponowanego kandydata poprzez wykreślenie z karty wyborczej jego nazwiska, 3) w ogóle nie brać udziału w głosowaniu⁷. Jak już wspomniano, z drugiej możliwości właściwie nie korzystano. Jeśli ktoś decydował się na sprzeciw, w większości przypadków wybierał absencję wyborczą. Według Rasmy Karklins, w ZSRR, odwrotnie niż w krajach zachodnich, taka postawa świadczyła o większym zainteresowaniu polityką i była w wyższym stopniu aktem politycznym (związanym z krytycznym nastawieniem do systemu radzieckiego) niż udział w wyborach [Karklins 1986: 457 i n.]. Należała ona jednak do wyjątków. Niegłosujący, jak stwierdzili Ralph Jessen i Hedwig Richter, na własne życzenie stawiali się niejako poza społeczeństwem. Byli etykietowani jako aspołeczni, podejrzani opozycjoniści, którzy nie mogli dłużej czerpać korzyści płynących z członkostwa we wspólnocie, którą otwarcie odrzucali. Przekładało się to na życiowe sytuacje, np. napiętnowanie przez współpracowników czy sąsiadów, którzy za sprawą negatywnie ocenianego przez władze zachowania jednostki byli zbiorowo narażeni na utratę przywilejów, takich jak grupowe premie w zakładzie pracy czy remont kamienicy [Jessen, Richter 2011: 23–24; zob. również Linz 1978: 45–46]. Absencja wyborcza, w przeciwieństwie do uroczystego, demonstracyjnego głosowania, miała więc raczej charakter prywatny, polegała na unikaniu [Karklins 1986: 462].

Władze radzieckie przykładały bardzo dużą wagę do osiągnięcia w wyborach jak najwyższej frekwencji, najchętniej widząc wśród wyborców pełny konsensus, mający sankcjonować podjęcie decyzji słusznej z ich punktu widzenia

⁶ Według A. Pravdy [1986: 35] z prawa do tajnego głosowania korzystało 1–5 proc. uczestniczących w wyborach w Związku Radzieckim.

⁷ Nieco inaczej na temat możliwości stojących przed wyborcą w nierywalizacyjnych wyborach zob. Jessen, Richter [2011: 26–27].

[McManus-Czubińska, Miller 2004: 242]⁸. Wyniki wyborów miały świadczyć o jedności socjalistycznego społeczeństwa i zjednoczeniu wszystkich obywateli, także bezpartyjnych, wokół wspólnego celu – wdrożenia systemu komunistycznego. Miało to, rzecz jasna, swoją ideologiczną podbudowę. „Jeden z największych – twierdził Lenin – i najbardziej niebezpiecznych błędów komunistów (jak i w ogóle rewolucjonistów, którzy z powodzeniem zapoczątkowali wielką rewolucję) znajduje wyraz w poglądzie, jakoby rewolucji można było dokonać rękoma samych tylko rewolucjonistów. Przeciwnie, powodzenie wszelkiej poważnej działalności rewolucyjnej wymaga zrozumienia oraz umiejętności wcielania w życie tej prawdy, że rewolucjoniści mogą odegrać rolę jedynie jako awangarda klasy rzeczywiście żywej i przodującej. Awangarda jedynie wówczas wypełnia zadanie awangardy, gdy umie nie odrywać się od kierowanych przez siebie mas, gdy umie rzeczywiście prowadzić naprzód najszerze masy. Bez przymierza z niekomunistami na najróżniejszych odcinkach działalności nie może być nawet mowy o żadnym pomyślnym budownictwie komunistycznym” [cyt. za: Swienko (oprac.) 1980: 231–232]. O przymierzu „wszystkich ze wszystkimi”, harmonii i jedności socjalistycznego społeczeństwa, miała świadczyć m.in. właśnie blisko 100-procentowa frekwencja wyborcza w poszczególnych głosowaniach (i blisko 100% głosów oddanych za wystawionymi kandydatami) [szerzej zob. White 2010: 1649–1650, 1654–1655]. Co typowe dla systemów totalitarnych, władze ZSRR nie chciały zadowolić się fałszowaniem tych wyników na papierze, dążyły do faktycznej mobilizacji wszystkich obywateli do głosowania [Linz 1978: 45].

Ażeby osiągnąć rzeczonego cel, wywierano na obywateli ogromną presję. Każdy wyborca był poddawany oddziaływaniu wszechogarniającej propagandy, której natężenie w dniu wyborów osiągało punkt kulminacyjny. By umożliwić wzięcie udziału w głosowaniu wszystkim zainteresowanym, lokale wyborcze urządzano w szpitalach, na statkach, w długodystansowych pociągach i na stacjach kolejowych, osobom niedołącznym udostępniano przenośne urny [Friedgut 1979: 110; Sokół 2014: 28]. Wywieraniem bezpośredniego nacisku na niezdecydowanych zajmowali się agitatorzy. Jeśli dany wyborca do określonej godziny nie pojawił się w lokalu wyborczym, odpowiedzialny za niego agitator składał mu wizytę domową i przypominał o potrzebie dopełnienia „obywatelskiego obowiązku” głosowania [Friedgut 1979: 114; Karklins 1986: 453; Mote 1965: 78]. O udziale wielu ludzi w wyborach decydowały obawy przed ewentualnymi sankcjami. Co prawda z biegiem lat represyjność radzieckiego systemu malała (przełomowym momentem pod tym względem dla całego bloku wschodniego była śmierć Stalina w 1953 r.), strach przed represjami

⁸ O znaczeniu tej wymuszanej jedności zob. szerzej: Friedrich, Brzezinski [1966: 161–171]; Linz [1978: 46–47]; Friedgut [1979: 137–138].

jednak pozostał i oddziaływał na zachowania ludzi [Tarkowski 1994: 37–38; Merl 2011: 276–308]. Był on obecny przede wszystkim u tych, którzy pamiętali czasy największego terroru w dobie stalinizmu [Karklins 1986: 462–465; Friedgut 1979: 114–115]. Represje były wówczas jednym z podstawowych instrumentów sprawowania władzy w ZSRR [Ciesielski 2013, 2014, 2015].

W dążeniu do uzyskania jak najwyższej frekwencji uciekano się także do manipulacji. Przede wszystkim należy wyjaśnić, w jaki sposób była ona obliczana. O ile w państwach demokratycznych frekwencja stanowi odsetek głosujących spośród ogółu osób, którym przysługuje czynne prawo wyborcze, o tyle w Związku Radzieckim podstawą do jej wyliczenia była liczba zarejestrowanych (figurujących na odpowiednich spisach) wyborców [Karklins 1986: 452; Zaslavsky, Brym 1978: 366]. Ta ostatnia była na różne sposoby zaniżana i nie obejmowała wszystkich, teoretycznie, zgodnie z przepisami ordynacji, uprawnionych do głosowania. Według Rasmy Karklins, można wyróżnić co najmniej dwie grupy ludzi, których nie obejmowały wspomniane spisy, przygotowywane przez władze przed wyborami. Po pierwsze byli to migranci. Pożądanym przez wielu obywateli ZSRR miejscem zamieszkania były większe ośrodki, w których jednak trudno uzyskiwało się zezwolenia na pobyt stały. W związku z tym setki tysięcy nielegalnych migrantów przebywały w miastach poza jakąkolwiek ewidencją ludności. Po drugie w spisach nie zamieszczano ludzi przebywających w więzieniach i obozach pracy, którzy w Związku Radzieckim mogli być liczeni w milionach [Karklins 1986: 452–453]. Odrębną grupę stanowili wyborcy, których wykreślano ze spisów, ponieważ pobrali od odpowiedniej komisji wyborczej zaświadczenia o prawie głosowania poza miejscem zamieszkania. Zjawisko to występowało przede wszystkim w miastach i dotyczyło, zdaniem Victora Zaslavskiego i Roberta J. Bryma, niemałej części, bo aż jednej czwartej ogółu wyborców [Zaslavsky, Brym 1978: 365–366]. Pierwszy ze wspomnianych autorów, zanim wyemigrował ze Związku Radzieckiego, wielokrotnie sam był zaangażowany w organizację wyborów na szczeblu lokalnym. Według jego relacji, w jednym z obwodów wyborczych w Leningradzie w 1974 roku zaświadczenia takie pobrało 631 na 1456 figurujących w spisie wyborców (43%) [Zaslavsky, Brym 1978: 365]. Szacunki innych członków obwodowych komisji wyborczych i agitatorów, którzy opuścili ZSRR, z którymi Zaslavski i Brym przeprowadzili wywiady, oscylowały między 15 a 40% [Zaslavsky, Brym 1978: 365]. Wyborca dysponujący takim dokumentem mógł wziąć udział w wyborach w dowolnym okręgu, ale jego nieobecność na głosowaniu nie miała wpływu na poziom frekwencji, ponieważ wykreślenie z listy wyborców w miejscu zameldowania nie pociągało za sobą automatycznego dopisania do spisu gdzie indziej. Był to względnie łatwy sposób na uniknięcie głosowania i ewentualnych konsekwencji absencji wyborczej [Harrop, Miller 1987: 21].

Innym, stosunkowo rozpowszechnionym i tolerowanym przez władze, stojącym jednak w sprzeczności z przepisami prawa zjawiskiem, mającym wpływ na zawyżanie frekwencji, było głosowanie „w zastępstwie”. Mogło się ono odbywać za przyzwoleniem wyborcy (za którego głos oddawał np. członek rodziny) lub też bez jego wiedzy. Za wyborców, którzy nie pojawili się w dniu głosowania w lokalu wyborczym, głosowali sąsiedzi, agitatorzy czy wręcz sami członkowie komisji obwodowych [Friedgut 1979: 115–116; Zaslavsky, Brym 1978: 366; Karklins 1986: 453].

Wobec powyższego, oficjalne dane o blisko 100-procentowej frekwencji w poszczególnych głosowaniach w Związku Radzieckim nie mogą być traktowane jako odwzorowanie rzeczywistej partycypacji wyborczej. Faktyczna frekwencja, według szacunków różnych badaczy, kształtowała się na poziomie od kilku do kilkunastu procent niższym. Zdaniem Rasmey Karklins, wynosiła ona średnio 90–95% [Karklins 1986: 453], Victor Zaslavsky, Robert J. Brym, Martin Harrop, William L. Miller szacowali ją z kolei na około 75% [Zaslavsky, Brym 1978: 366; Harrop, Miller 1987: 21]. Był to poziom i tak bardzo wysoki, co nie powinno dziwić, zważywszy na zarysowane wyżej strategie mobilizacyjne stosowane w toku kampanii wyborczych przez władze radzieckie.

Wraz z objęciem funkcji sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego przez Michaiła Gorbaczowa w marcu 1985 roku w historii ZSRR rozpoczął się okres zmian, obejmujących różne dziedziny życia. W 1986 roku rozpoczęto wdrażanie pierwszego etapu reform politycznych, znanych powszechnie pod hasłem *periestrojki* (przebudowy, której miały towarzyszyć jawność – *glasnost* i przyspieszenie – *uskorienije*) [Gorbaczow 1986; 1989], które objęły także zmiany prawa i praktyk wyborczych [White 1988: 1–17; Bosiacki, Izdebski 2013: 271–290]. Choć w zamyśle reformy te miały usprawnić funkcjonowanie systemu komunistycznego, przyczyniły się do jego destabilizacji, a w konsekwencji do rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w 1991 roku.

BIBLIOGRAFIA

- Bosiacki Adam. 2012. *Utopia. Władza. Prawo. Doktryna i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji 1917–1921*. Warszawa: Liber.
- Bosiacki Adam, Hubert Izdebski. 2013. *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*. Kraków: Wydawnictwo Arcana.
- Brunner Georg. 1990. *Elections in the Soviet Union*. W *Elections in Socialist States*. Ed. Robert K. Furtak. New York: St. Martin's Press.
- Ciesielski Stanisław. 2013. *Wróg jest wszędzie. Stalinowska polityka represyjna 1928–1941*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Ciesielski Stanisław. 2014. *Polityka represyjna w ZSRR w latach II wojny światowej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Ciesielski Stanisław. 2015. *Terror na co dzień. Polityka represyjna ZSRR 1945–1953*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Deklaracja praw ludu pracującego i wyzyskiwanego*. 1918. W Włodzimierz Ilicz Lenin. 1951. *Dziela wybrane*. T. 2. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Friedgut Theodore H. 1979. *Political Participation in the USSR*. Princeton: Princeton University Press.
- Friedrich Carl J., Zbigniew K. Brzezinski. 1966. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York–Washington–London: Frederick A. Praeger Publishers.
- Gorbaczow Michaił. 1986. *Artykuły i przemówienia*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Gorbaczow Michaił. 1989. *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i całego świata*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Harrop Martin, William L. Miller. 1987. *Elections and Voters. A comparative introduction*. Basingstoke–London: Palgrave.
- Heller Michaił R., Aleksander Niekricz. 1985–1987. *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*. T. 1–2. Londyn: Polonia.
- Jessen Ralph, Hedwig Richter (eds.). 2011. *Voting for Hitler and Stalin. Elections under 20th Century Dictatorships*. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
- Jessen Ralph, Hedwig Richter. 2011. *Non-Competitive Elections in 20th Century Dictatorships: Some Questions and General Considerations*. W *Voting for Hitler and Stalin. Elections under 20th Century Dictatorships*. Eds. Ralph Jessen, Hedwig Richter. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
- Karklins Rasma. 1986. “Soviet Elections Revisited: Voter Abstention in Noncompetitive Voting”. *American Political Science Review* 80 (2): 449–469.
- Linz Juan J. 1978. *Non-Competitive Elections in Europe*. W *Elections without choice*. Eds. Guy Hermet, Richard Rose, Alain Rouquié. London–Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.
- McManus-Czubińska Clare, William L. Miller. 2004. *Kiedy frekwencja wyborcza ma znaczenie? Przypadek Polski*. W *Populizm a demokracja*. Red. Ryszard Markowski. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Merl Stephan. 2011. *Elections in the Soviet Union, 1937–1989: A View into a Paternalistic World from Below*. W *Voting for Hitler and Stalin. Elections under 20th Century Dictatorships*, Eds. Ralph Jessen, Hedwig Richter. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
- Mote Max E. 1965. *Soviet Local and Republic Elections: A Description of the 1963 Elections in Leningrad Based on Official Documents, Press Accounts, and Private Interviews*. Stanford: The Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Stanford University.
- Osiński Joachim. 1981. *Najwyższe przedstawicielskie organy władzy w Związku Radzieckim*. Praca doktorska, Uniwersytet Warszawski (maszynopis).
- Pipes Richard. 2005. *Rosja bolszewików*. Warszawa: Wydawnictwo Magnum.
- Pipes Richard. 2006. *Rewolucja rosyjska*. Warszawa: Wydawnictwo Magnum.
- Pipes Richard. 2008. *Komunizm*. Warszawa: Świat Książki.
- Pravda Alex. 1986. *Elections in Communist Party States*. W *Communist Politics. A Reader*. Eds. Stephen White, Daniel Nelson. Basingstoke–London: Macmillan Education Ltd.
- Projekt dekretu o rozwiązaniu Zgromadzenia Ustawodawczego* [przyjęty przez Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy]. 1918. W Włodzimierz Ilicz Lenin. 1951. *Dziela wybrane*. T. 2. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Rouquié Alain. 1978. *Clientelist Control and Authoritarian Context*. W *Elections without choice*. Eds. Guy Hermet, Richard Rose, Alain Rouquié. London–Basingstoke: The Macmillan Press Ltd.

- Sokół Wojciech. 2007. *Geneza i ewolucja systemów wyborczych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Sokół Wojciech. 2014. *Systemy wyborcze w Polsce Ludowej – uwarunkowania, mechanizmy i konsekwencje polityczne*. W *Wybory i referenda w PRL*. Red. Sebastian Ligarski, Michał Siedziako. Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddział w Szczecinie.
- Swienko Henryk (oprac.). 1980. *Filozofia marksistowska. Teksty źródłowe*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Szeliga Zbigniew. 1989. *System wyborczy do najwyższego organu przedstawicielskiego w europejskich państwach socjalistycznych*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Wydział Prawa i Administracji.
- Tarkowski Jacek. 1994. *Socjologia świata polityki*. T. 1: *Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Tezy w sprawie Zgromadzenia Ustawodawczego*. 1917. W Włodzimierz Ilicz Lenin. 1951. *Dziela wybrane*. T. 2. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Tsipursky Gleb. 2011. *Integration, Celebration and Challenge: Soviet Youth and Elections, 1953–1968*. W *Voting for Hitler and Stalin. Elections under 20th Century Dictatorships*. Eds. Ralph Jessen, Hedwig Richter. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
- White Stephen. 1988. „Reforming the Electoral System”. *Journal of Communist Studies* 4 (4): 1–17.
- White Stephen. 2010. *Russia/USSR*. W *Elections in Europe. A Data Handbook*. Eds. Dieter Nohlen, Philip Stöver. Baden-Baden: Nomos.
- Zaslavsky Victor, Robert J. Brym. 1978. „The Functions of Elections in the USSR”. *Soviet Studies* 30 (3): 362–371.
- Zawadzka Barbara. 1980. *Model przedstawicielstwa socjalistycznego. Studium porównawcze z teorii reprezentacji*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.
- Żyromski Marek. 2016. „Rola i funkcje wyborów w systemach niedemokratycznych”. *Przegląd Politologiczny* 21 (3): 109–116.

AKTY PRAWNE

- Konstytucja (ustawa zasadnicza) Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej przyjęta na V Wszechrosyjskim Zjeździe Rad. 1918. W Adam Bosiacki, Hubert Izdebski. 2013. *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*. Kraków: Arcana.
- Konstytucja (ustawa zasadnicza) Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. 1924. W Adam Bosiacki, Hubert Izdebski. 2013. *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*. Kraków: Arcana.
- Konstytucja (ustawa zasadnicza) Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. 1936. W Adam Bosiacki, Hubert Izdebski. 2013. *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*. Kraków: Arcana.
- Konstytucja (ustawa zasadnicza) Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. 1977. W Adam Bosiacki, Hubert Izdebski. 2013. *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*. Kraków: Arcana.

Streszczenie

Sposób w jaki wylanianio członków rad w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich miał niewiele wspólnego, poza nazwą, z wolnym wyborami, będącymi podstawową procedurą każdego demokratycznego systemu politycznego. Wyborcy przypieczętowali tylko formalnie decyzje podejmowane w komitetach partii komunistycznej, które szczegółowo projektowały dobór kandydatów. Nominacja na kandydata dawała właściwie pewność „wyboru” w dniu głosowania, gdyż na każdy mandat kandydował tylko jeden pretendent. Poszczególne rady miały być odwzorowaniem struktury społecznej kraju, jednak kluczowe role odgrywali w nich działacze komunistyczni. Każdy kandydat przed uzyskaniem nominacji był dokładnie weryfikowany, same kampanie wyborcze były już tylko szczegółowo wyreżyserowanymi spektaklami. Aby osiągnąć jak najwyższą frekwencję wyborczą, która miała dowodzić „jedności” socjalistycznego społeczeństwa, władze używały zróżnicowanych metod nacisku na wyborców, propagandy, jak również różnego rodzaju manipulacji. Artykuł prezentuje historyczno-politologiczną analizę wyborów w Związku Radzieckim, skupiając się na trzech zasadniczych zagadnieniach: budowie nowego systemu wyborczego po rewolucji październikowej z 1917 roku oraz regulacjach prawnych i praktykach wyborczych w ZSRR w dobie stabilizacji systemu władzy.

Słowa kluczowe: Związek Radziecki, wybory, systemy wyborcze, kampanie wyborcze, zachowania wyborcze, reżimy niedemokratyczne

ELECTIONS IN THE SOVIET UNION IN THE PERIOD OF SHAPING AND STABILIZATION OF THE RULING SYSTEM: THE HISTORICAL OUTLINE, LEGAL REGULATIONS AND ELECTORAL PRACTICES (summary)

The way in which the members of soviets were elected in the Union of Soviet Socialist Republics had very little to do, aside from its name, with free elections which are the basic procedure of each democratic political system. The voters would merely validate the decisions made within the committees of the communist party which carefully controlled the candidate selection. The candidate nomination was tantamount to being ‘elected’, as there was one candidate for each mandate. Each soviet was intended to reflect the structure of the society, yet the key posts were reserved by the communist activists. Each candidate before the nomination had to be verified, electoral campaigns were only directed in detail shows. In order to increase the voter turnout, and thus prove the socialist ‘unanimity’ of the society, the authorities made use of various pressure methods, propaganda as well as various manipulations. The article presents a historical-political analysis of the elections in the Soviet Union, focusing on the three basic issues: building of a new electoral system after the October Revolution 1917, legal regulations and electoral practices in the USSR in the period of stabilization of the ruling system.

Keywords: the Soviet Union, elections, electoral systems, electoral campaigns, voting behavior, undemocratic regimes